

ԽԵԹԱԿԱՆ ԱՐՄԱՏՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր – խեթերեն, հայասերեն, հայերեն, բառարմատներ, հատուկ անուններ, անձնանուններ, տեղանուններ, դիցանուններ, ենթաշերտ, ընդհանրություններ, Հայկական բարձրավանդակ

Հայկական բարձրավանդակը հատուկ անունների ուսումնասիրության տեսանկյունից գերհարուստ նյութ է ընձեռում, քանզի հազարամյակներ շարունակ այստեղ ապրել են հնագույն ժողովուրդներ, որոնք անվանակոչել են շրջապատող աշխարհի միավորները, բնակավայրերը, իրենց աստվածներին, դյուցազուններին և արքաներին՝ նրանց մասին թողնելով գրավոր բազմաթիվ հիշատակություններ: Հետագայում այդտեղ հաստատված այլ ժողովուրդները հիմնականում պահպանել են այս անունները՝ ձևափոխելով դրանք՝ ըստ իրենց լեզվամտածողության և հնչյունական համակարգերի: Կիրառվելով հազարամյակների ընթացքում՝ հատուկ անունները կորցրել են իրենց բառային թափանցիկությունը կամ ճանաչելիությունը: Ուստի լեզվաբանների համար առաջնահերթ է դառնում դրանց ստուգաբանությունը, որը պատասխանում է կարևորագույն երկու հարցի. ա) ո՞ր ժողովուրդների լեզվում են դրանք ստեղծվել, ապա կիրառվել, բ) ի՞նչ բառային իմաստ է թաքնված դրանց մեջ:

Ստուգաբանությունները թույլ են տալիս բացահայտել յուրաքանչյուր ժողովրդին բնորոշ անվանադրման սկզբունքները, առանձնացնել հատուկ անունների իմաստակառուցվածքային կաղապարները, իսկ դրանք միավորում են տարբեր լեզուները՝ երևան բերելով անվանադրման համընդհանուր կաղապարները: Հատուկ անունների նախնական իմաստի վերականգնումն առաջնային խնդիր է նաև պատմագիտության և աշխարհագրության համար, որովհետև այս գիտակարգերի տեսանկյունից հատուկ անունները տարբեր ժողովուրդների բնակության սկզբնական վայրերի, տվյալ տարածքի նախնական աշխարհագրական վիճակի, մշակութային զարգացման մակարդակի մասին բնութագրիչ տեղեկություններ պարունակող միավորներ են, յուրօրինակ վաղնջատեքստեր, որոնց միջոցով հնարավոր է վերականգնել կորուսյալ փաստեր իրենց ինքնությունը կորցրած ազգերի, նրանց լեզուների, հավատալիքների, կյանքի ու մշակույթի առանձնահատկությունների վերաբերյալ:

Ինչպես նշեցինք, պատմական Հայաստանի տարածքը վաղնջական ժամանակներից եղել է մեծ և փոքր ժողովուրդների խառնարան, որտեղ բնիկ և

եկվոր ժողովուրդները միմյանց դեմ պատերազմներ են մղել, դաշինքներ կնքել, պետություններ ստեղծել, արքայական և նախարարական տոհմեր ձևավորել: Այս ամենի հետևանքով հայոց լեզուն հարստացել է տարբեր արմատներով՝ այդ թվում իտերական, դրանցից կազմված տեղանուններով, անձնանուններով, դիցանուններով, իսկ մեր պատմությունը և մշակույթը՝ իշխանական տոհմերով, աստվածներով և հերոսներով:

Հայկական անվանահիմքերում հայ-իտերական բառային ընդհանրությունները, զուգաբանությունները յուրօրինակ շերտ են կազմում: Մեր նպատակն է առանձնացնել հայ-իտերական այն բառային զուգաբանությունները, արմատները, հատուկ և հասարակ անունները, դիցանուններն ու ժողովրդանունները, որոնք կամ ուղղակի են վկայված, կամ վերականգնվում են հայկական հատկանվանացանկերում: Դրանք փոխառություններ չեն, այլ հայերենի ենթաշերտը կազմող ձևեր են, որոնք ծագում են վաղնջահայերենից, իսկ դրանց մի մասն իր կենսունակությունը պահպանել է ցայսօր: Ենթաշերտը տեղաբնակների լեզվի ազդեցությունն է եկվորների, այդ թվում նվաճողների լեզվի վրա. վաղնջական բազմաթիվ հատուկ անուններ բացատրվում են հենց ենթաշերտի միջոցով: Այդ իսկ պատճառով ընդհանուր բառային ենթաշերտի մեջ ընդունված է առանձնացնել հատկանվանական ենթաշերտը: Հատկանվանագիտական գրականության մեջ ենթաշերտն ավելի լայն՝ լեզուների ցեղակցական բնույթից անկախ ըմբռնում ունի: Այսինքն՝ ցեղակից ժողովուրդների կամ ազգերի տեղանվանական փոխներթափանցումները ևս համարվում են ենթաշերտային, այն դեպքում, երբ ընդհանուր լեզվաբանության մեջ անհնար է խոսել ենթաշերտի մասին, երբ խոսքը վերաբերում է քույր լեզուներին¹:

Ընդհանրապես տարբեր լեզուներում տեղանունների, հատկապես՝ տեղանվանահիմքերի զուգադրությունը թույլ է տալիս բացահայտել լեզուների ընդհանրության նոր աստիճաններ, որոնցից կարևորագույնը տիպաբանական մերձակցությունն է: Այս առնչությամբ Ն. Տրուբեցկոյը նշում է. «Ես կասկածում եմ, որ երբևէ հնարավոր կլինի համոզիչ և աներկբա (գիտական տեսանկյունից) ապացուցել հնդեվրոպական լեզուների մերձավորությունը սեմական, ուրալյան կամ կովկասյան լեզուների միջև: Ընդ որում ես, «մերձավորություն» ասելով, նկատի ունեմ բացառապես նրա ուղիղ՝ ծագումնաբանական իմաստը: Կա մեկ այլ բան ևս՝ տիպաբանական մերձավորությունը, որն անկասկած գոյություն ունի ծագումնաբանորեն միմյանց հետ չկապված լեզուների միջև»²: Կարող ենք ասել, որ անվանադրումը, Կ. Յունգի բնորոշմամբ, մարդկային հիմնական արքետիպերից է: Մեր համոզմամբ,

¹ Sk' u **Агеева Р. А.**, Проблемы топонимического субстрата // Этническая топонимика. Сборник статей, М., 1987, с. 15.

² **Трубецкой Н. С.**, Проблема родства между большими языковыми семьями // Избранные труды по филологии, М., 1987, с. 61.

նրա առանձնացրած արքետիպերին պետք է հավելել *Հավերժական անվանադրի* արքետիպը, որը թույլ է տալիս մարդկանց աշխարհի տարբեր ծագերում բոլոր ժամանակներում անուններ ստեղծել սահմանափակ թվով արմատների և ածանցների միջոցով ոչ միայն մարդկանց բազմության, այլև շրջակա աշխարհի անսահմանափակ միավորների համար. «Դա առաջնային նախնական փորձ է, որը սկիզբ է առնում անժամանակության խորքերից՝ քանդելու նախաստեղծ քառսի թնջուկը»¹:

Խեթերենի հնդեվրոպական բնույթն արդեն ապացուցված է, սակայն բազմաթիվ են խեթերենում և հայերենում առկա բառային ընդհանրությունները ոչ հնդեվրոպական տարբեր ժողովուրդների հասարակ և հատուկ անունների միջև: Ինչպես փաստում է Գ. Ջահուկյանը՝ «զգալի թիվ պետք է կազմեն հայերենի՝ խեթա-լուվական լեզուներից ոչ անմիջաբար կատարված փոխառությունները, դրանք կարող են գալ խուռա-ուրարտական, սեմական և այլ լեզուների միջնորդությամբ, ինչպես հայտնի է, խեթա-լուվական լեզուների ներդրումն այդ լեզուների մեջ բավական մեծ թիվ է կազմում»²: Նման բառերի հիման վրա հնարավոր է վերականգնել տիպաբանական մերձավորության աստիճանը Փոքր Ասիայում, Ասորիքում և Կովկասում բնակված ու բնակվող ժողովուրդների լեզուների միջև:

Հայերենի և խեթերենի փոխհարաբերության հարցը գիտնականների հետազոտության առարկա է դարձել դեռևս այն ժամանակներից, երբ խեթերենի գիտական ուսումնասիրությունը նոր էր սկսվում, դեռ տարբերակված չէին բուն խեթերենը և հիերոգլիֆային խեթերենը: Հայ-խեթական ցեղակցական ընդհանրության դրույթի անդրանիկ հիմնավորողը Պ. Ենսենն էր³, որն առաջ էր քաշում այն կարծիքը, թե խեթերը հայերի նախնիներն են: Խեթերի անունը, որը ակկադական, ուրարտական որոշ սկզբնաղբյուրներում հայտնի էր *ht, hate, hattı, hati* ձևերով, Աստվածաշնչում՝ *hittim*, հնդեվրոպական լեզուներից հայտնի *t>j* հնչյունական անցումով կարող է հանգեցնել *հայ* ժողովրդանվանը: Խեթական բևեռագիր արձանագրությունների հայտնագործումից և վերածանումից հետո ևս որոշ գիտնականներ, օրինակ՝ Ի. Դյակոնովը⁴, շարունակում էին հիմնավորումներ փնտրել այդ վարկածի համար՝ ձգտելով *հայ* ժողովրդանունը կապակցել *hate, hattı, hati* անվանումների հետ: Նշենք, որ *խեթ* անվանումն ինքնանվանում չէ, *խեթերեն* եզրույթը ևս ծագել է ավելի ուշ, նախապես այս ժողովրդի լեզուն կոչում էին *նեսիտական* կամ *նեսիական*: Ինքնանվանումը *nešumnilı/kanišumnilı* մակբայից է, որը թարգմանվում է

¹ Հմմտ. **Карл Юнг**, Избранное, М., 1998, с. 8-10:

² **Ջահուկյան Գ. Բ.**, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 313:

³ Տե՛ս **Jensen P.**, Hittiter und Armenier, Strassburg, 1898.

⁴ Տե՛ս **Дьяконов И. М.**, Хетты, фригийцы и армяне. Переднеазиатский сборник, М., 1961, с. 333-368.

«խեթերի ձևով», այն ծագել է վաղ իտալական թագավորության կենտրոնական քաղաքի անունից՝ Նեսա կամ *Կանեսա* (այն գտնվում է արդի Թուրքիայի տարածքում՝ Գյուլյթեփե)¹: *Խեթերեն* լեզվանունը առաջացել է շատ ավելի ուշ ծագած աստվածաշնչյան *խեթեր* ժողովրդանունից, որի հիմքում իտալական պետության անվանումն էր՝ KUR^{URU} Hatti- «Հաթթի քաղաքի երկիր», նշենք, որ Hatti-ն հաթթի ինքնանվանումն է, իսկ հաթթերը Կենտրոնական Անատոլիայի և Հայկական բարձրավանդակի բնիկ (autochtone) ժողովուրդներից են, որոնք ձուլվեցին իտեթերին: Հաթթի լեզուն լեզվաբանության ներկայիս սովորված հնդեվրոպական չէր և արմատապես տարբերվում էր հին անատոլիական հնդեվրոպական լեզուներից²:

Վերջին տարիներին Մայնցի գիտությունների և գրականության ակադեմիայի Հին Արևելքի հանձնաժողովի ջանքերով ստեղծվել է համացանացային «Hethitologie Portal Mainz» շտեմարանը, որը եվրոպական այլ կենտրոնների հետ համագործակցելով՝ վիթխարի աշխատանք է կատարում՝ հրապարակելով իտեթերեն արձանագրությունների արտանկարները և դրանց վերծանմանը վերաբերող մեծաքանակ նյութեր:

Խեթերենն այսօր բավականաչափ ուսումնասիրված և գրավոր հարուստ վկայություններով փաստագրված վաղնջական լեզուներից է, որն իր գրավոր հուշարձաններով հայտնի է մ. թ. ա. II հազարամյակից, իսկ Խեթական թագավորության պաշտոնական լեզու համարվել է մ. թ. ա. XVIII-XIII դարերում: Հայտնի են իտալական գրչագրական չորս կենտրոն՝ Խաթթուսան, Սաբինուվան, Թաբիկկան և Մարիսան, որտեղ կատարված պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են պետական, պաշտոնական, ծիսական բովանդակության տեքստեր պարունակող տասնյակ հազարավոր կավե աղյուսներ: Ցավոք, իտալական սեպագիր աղյուսների մեծ մասն այսօր գտնվում է Թուրքիայում՝ Անկարայի ու Ստամբուլի թանգարաններում, հանգամանք, որը, գիտնականների արձանագրմամբ, անհնար է դարձնում կամ լրջորեն դժվարացնում է բնօրինակների գիտական ուսումնասիրությունը: Բարեբախտաբար Բողազքոյում գտնված տեքստերի պատառիկների մեծ մասը արտանկարված է և տպագրված³:

XXI դարում իտալագիտությունը լուրջ առաջընթաց է արձանագրում. 2008-2012 թթ. հրապարակվել են իտեթերենին վերաբերող նոր աշխատություններ, որոնք պարունակում են լեզվական հարուստ նյութ: Ամենից առաջ առանձնացնենք Հ. Հոֆների և Կ. Մելչերտի երկհատոր աշխատությունը, որի երկրորդ հատորում տառադարձմամբ տրված են իտալական բազմաթիվ

¹ St' u Касьян А. С., Свиридов А. В., Хеттский язык // Реликтовые индоевропейские языки Передней и Центральной Азии, М., 2013, с. 26:

² Հմմտ. Ջահուկյան Գ. Բ., Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Երևան, 1970, էջ 124:

³ Հմմտ. Касьян А. С., Свиридов А. В., նշվ. աշխ., էջ 29:

արձանագրություններ, ինչպես նաև Թեո Վան Դեն Հաուտի աշխատությունը, որտեղ խեթական տեքստերը տրված են թե՛ տառադարձմամբ և թե՛ բուն սեպագրերով¹: Ընձեռված տվյալների հիման վրա հավաստիության առավել բարձր աստիճանով հնարավոր է զուգահեռներ անցկացնել հայ-խեթական տեղանվանական ընդհանրությունների վերաբերյալ:

Հայ-խեթական լեզվական առնչություններին անդրադարձել են ոչ միայն հայ, այլև այլազգի հայտնի լեզվաբաններ, պատմաբաններ՝ Ջ. Բոնֆանտեն, Հ. Պեդերսենը, Գ. Ջոլտան, Ա. Կամենհուբերը, Տ. Շուլտհայսը, Ջ. Գրեպպինը, Ա. Վան Վինդեկենսը, Ն. Մարտիրոսյանը, Գր. Ղափանցյանը, Հ. Աճառյանը, Գ. Ջահուկյանը, Հ. Մանանդյանը, որոնք հնչյունական և իմաստային բազմաբնույթ հիմնավորումներով առանձնացրել են հայ-խեթական ընդհանուր բազմաթիվ արմատներ: Ջուտ հատուկ անունների ասպարեզում հայ-խեթական առնչությունների մասին առանձին հետազոտություններ են կատարել Հովհ. Կարապետյանը, Ա. Քոսյանը, Վ. Խաչատրյանը, Ա. Պետրոսյանը: Գ. Ջահուկյանը, անդրադառնալով այս հարցի նախակարապետներին, որոշ վերապահումներ է կատարում: Այսպես՝ Բ. Հրոզնու աշակերտ Ն. Մարտիրոսյանի հետազոտությունները կարևորելով հանդերձ՝ նա քննադատում է նրա մեթոդը, որը հիմնականում արտաքին նմանություններից էր ելնում: Թեև պետք է նշել, որ արտաքին նմանությունների հիման վրա բառային զուգաբանությունների ցանկի կազմումը էական կարևորություն ունի, նմանությունների որոշակի քանակից են ծնվում որակական բնութագծերը: Գր. Ղափանցյանի և Տ. Շուլտհայսի համեմատությունները համարվում են առավել համոզիչ, բայց՝ թերի: Գր. Ղափանցյանի ստուգաբանությունների հանդեպ վերապահության հիմքում վճռորոշ է այն գործոնը, որ այս մեծ լեզվաբանը չընդունեց հայերենի հնդեվրոպական բնույթը՝ մեր լեզուն համարելով ասիանիկ և հնդեվրոպական տարրերի խառնուրդ:

Անդրադառնալով հայ-խեթական ընդհանրություններին՝ Գ. Ջահուկյանը նշում է. «Եթե ճիշտ է այն վարկածը, որ հայերենի բուն կրողները՝ արմենները, Փոքր Ասիայում մասսայաբար երևացել են փոյուզիական ցեղերի հետ մ.թ.ա. XII դարի մոտերքը, ապա խոսք կարող է լինել ոչ թե բուն խեթական ժողովուրդների, այլ խեթական պետության կործանումից հետո այդ ժողովուրդների մնացորդների հետ հայերի ունեցած տևական շփման մասին»²: Այսինքն՝ հայ-խեթական բառային ընդհանրությունների հիմնական մասը պետք է լինի հայ ժողովրդի մեջ ձուլված խեթա-լուվական, հայասական ցեղերի ենթաշերտային ազդեցության արդյունք: Գ. Ջահուկյանը կարծում էր, որ հայասերենը ևս ցեղակցորեն կապված է խեթա-լուվական լեզուների հետ,

¹ Խեթագիտության վերջին ձեռքբերումները հասանելի են էլեկտրոնային տարբերակով «Hethitologie Portal Mainz» ծրագրի կայքում՝ <http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/HPM/hethportlinks.html>

² Հմմտ. **Ջահուկյան Գ. Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 146-147:

և փորձում էր հայասական շերտ վերականգնել հայերենում՝ իբրև բնիկ տարր: Ըստ էության այս կարծիքին էին նաև Գր. Ղափանցյանը և Ն. Ադոնցը, որոնք վերականգնում են վաղնջահայերի նախնական բնակավայրը և այնտեղ ապրող ցեղերին, որոնց անվանումների հիման վրա ծագել են հայերի ժողովրդանունները՝ *հայ, արմեն, Թորգոմյան ազգ, Ասրանազյան ազգ, Նաիրյան ազգ, սումէի*¹:

Գ. Ջահուկյանի կարծիքով՝ հայասացիների լեզուն, որը պատկանում էր հնդեվրոպական լեզուների խեթա-լուվական խմբին և պարունակում էր թրակա-փոյուզիական տարրեր, հայերենին ձուլվելու ընթացքում նրա մեջ թողել է հնդեվրոպական ծագման այնպիսի բառեր, որոնք չեն բացատրվում հայերենի բուն օրինաչափություններով²: Մենք, հետևելով այս դրույթին, հայասական ծագման անվանահիմքերը քննել ենք խեթականի հետ մեկտեղ: Գիտնականի ենթադրությամբ, համեմատաբար փոքր է խեթերենից հայերենի անմիջաբար կատարած փոխառությունների քանակը, հայ-խեթական որոշ բառային ընդհանրություններ ամենայն հավանականությամբ ծագում են շրջակա լեզուներից, նախ և առաջ՝ կովկասյան և խուռա-ուրարտական լեզուներից³: Խեթական պետության արևելյան ծայրագավառում բնակվել են անատոլիական-հայասական, խուռա-ուրարտական, կովկասյան և այլ բնույթի ժողովուրդներ, ինչպես նաև հայերենով և նրան մերձավոր լեզուներով խոսող ժողովուրդներ: Գ. Ջահուկյանը եզրակացնում է. «Անհնար չէ Խորենացու հիշատակած՝ Հայկի հաջորդների և նախարարական որոշ տների անունների մեջ տեսնել հայասական թագավորների անունների և դիցաբանական անունների արձագանքը»⁴: Որպես հիմնավորում՝ նա բերում է **Արա, Տորք, Կադմուս, Հայկակ, Հոյ** դիցանունները, **Սկայորդի** ցեղանունը: Հովհ. Կարազյոզյանը *Սկայորդի* անունը կապում է Վանում հայտնաբերված Ռուսա Բ-ի արձանագրության մեջ հիշատակված հայասական թագավոր Šaga-DUMU-ի անվան հետ՝ վկայակոչելով նաև Գր. Ղափանցյանի վերականգնումը՝ *Սկայորդի > Šaga > *Šakahi*⁵:

Գր. Ղափանցյանը անդրադարձել է նաև հայ նախարարական մի շարք տոհմանունների, որոնցից ծագում են բազմաթիվ բնականուններ և երկրանուններ՝ դրանք ստուգաբանելով որպես խեթական ցեղերի հնագույն անվանումներ⁶: Նման ստուգաբանությունների որոշ մասն այսօր վիճարկվում

¹ Հմմտ. Капанцян Гр., Историко-лингвистические работы, т. II, Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении, Ереван, 1975, с. 63-174, **Ադոնց Ն.**, Հին հեղինակների տեղեկությունները հայերի ծագման մասին // **Ադոնց Ն.**, Երկեր, հ. Դ, Երևան, 2009, էջ 339-359:

² **Ջահուկյան Գ. Բ.**, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, էջ 340:

³ Տե՛ս **Ջահուկյան Գ. Բ.**, Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, էջ 147:

⁴ **Ջահուկյան Գ. Բ.**, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, էջ 341:

⁵ Տե՛ս **Կարազեռզեան Յովհ.**, Սեպագիր տեղանուններ, Երևան, 1998, էջ 274-277: Տե՛ս նաև **Ղափանցյան Գր.**, Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1940, էջ 217:

⁶ Տե՛ս Капанцян Гр., նշվ. աշխ., էջ 65-160:

է, սակայն ընդհանուր կաղապարն իր կենսունակությունը պահպանում է ցայսօր, այսինքն՝ հայկական էթնոսի մեջ ձուլվող այլ ցեղային միավորների անվանումները սկզբնապես վերածվել են տոհմանունների, ապա՝ բնականունների, որովհետև այդ տոհմերը հիշյալ գավառների կամ աշխարհների տերերն էին ու հիմնադիրները: Այսպես՝ **Ամատունիները**, Գր. Ղափանցյանի համոզմամբ, ծագում են *mada* ցեղանունից, որը նույնն է, ինչ միդացիները, Գ. Ջահուկյանը ևս վկայակոչում է հիերոգլիֆային խեթերեն **Amatusyana** (ցեղանունը)՝ առանց մեկնաբանության այն զուգադրելով հայոց *Umsatunih* տոհմանվան հետ¹: Գր. Ղափանցյանը խեթական արմատներ է վերականգնում **Մանդակունի** տոհմանվան մեջ, որն ըստ նրա՝ բխում է *mandak* անունից, **Սլկունի** տոհմանունը՝ *sala, salak* ցեղանունից: Վերջիններս հիշատակվում են խեթական օրենսգրքում, ինչպես նաև ասորեստանյան արձանագրություններում որպես մարտունակ և ավագակաբարո ազգություններ: **Խոռխոռունի** տոհմանունը Գր. Ղափանցյանի կարծիքով ծագում է Xor անունից, որը նույնն է, ինչ Խուռ-ը, խուռիտները²: Այս տոհմանուններն իրենց հերթին շրթայաբար տեղանունների, անձնանունների հիմք են դարձել:

Պատմաբանների համոզմամբ, վերոնշյալ տոհմերի մի մասն ապրում էր Հայաստանում կամ տեղափոխվել էր Հայաստան Խեթական պետությունից, և նրանց ժառանգները դարձել էին հայոց նախարարական տների հիմնադիրներ: Երբեմն այդ տոհմերը, ձուլվելով մայր ժողովրդի մեջ, իրենց մասին վկայություններ պահպանել են միայն տեղանուններում, որովհետև նրանք չեն կարողացել երկար գոյատևել որպես ինքնուրույն ավատատեր տոհմ և կլանվել են այլ՝ ավելի բազմանդամ ու հզոր նախարարական տոհմերի կողմից: Այս առումով հետաքրքիր է ներկայումս վերակենդանացած **Քաշաթաղ** տեղանվան ստուգաբանությունը, որն արձանագրված է պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանի Սիսական նահանգի պատմության մեջ և զարգացվել է Գր. Ղափանցյանի կողմից, ըստ այդմ՝ *Քաշաթաղ, Քաշունիք, Քաշի մարզ* տեղանունների հիմքում *քաշիտ* ցեղն է, *Քաշունիքն* ինքնին, որպես լեզվական միավոր, տվյալ ազգի հոգնակի ուղղականի բառաձևն է: Նշենք, որ հոգնակի ուղղականի և հայցականի հոլովաձևերը տեղանուն դառնալու մեծ ներուժ ունեն³:

Խեթական ենթաշերտային տեղանուններից հիշատակենք **Արմավիր**-ը, որը Գ. Ջահուկյանը բխեցնում է հին անատոլիական *Arma* – «լուսին, լուսնաստված» անունից⁴: **Ամասիա**-ն նա համադրում է խեթերեն *hamasa-s* «թոռ»

¹ Տե՛ս **Ջահուկյան Գ. Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 161:

² Տե՛ս **Капанцян Гр.**, ., նշվ. աշխ., էջ 46-47:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 123-125:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 161:

բառի հետ¹ այս մեկնաբանությունը համարելով առավել հավանական, բայց բերում է նաև թրակյան կամ հրեական ծագման վարկածներ: Այսպես՝ նա զուգահեռականություն է հաստատում թրակյան իգական *Αμασιαχίς* անվան և հայկական արական *Ամասիա* անվան միջև, որից Մ. Խորենացին բխեցնում է *Մասիս* լեռնանունը: Գ. Ջահուկյանը չի շրջանցում նաև *Ամասիա* անվան հրեերեն բացատրությունը, ըստ որի՝ *Ամասիան* բարդ բառ է՝ կազմված *amš* «հզոր» և *Jāh* «Եհովա» բաղադրիչներից. հրեական թագավոր *Ամասիայի* անունը այսպես է ընդունված ստուգաբանել: Այս զուգաբանությունները, սակայն, Գ. Ջահուկյանը հիշատակում է թեականության երանգով²: Իսկ Ա. Քոսյանը **Ամասիա** տեղանվան մեջ վերականգնում է իսթական *am* արմատը՝ «մայր, կին» իմաստով³:

Չուտ հայասական ծագման անվանակերտներից Գ. Ջահուկյանն առանձնացնում է **aša** մասնիկը, որը համարում է հայկական *-ական* ածանցին հոմանիշ մասնիկ, որը իսթա-լուվական լեզուներում կազմում է սեռական հոլովին զուգահեռ ստացական ածականներ, ուստի **Հայասսա//KUR^{URU} Hayaša** տեղանունը նշանակում է՝ *հայ-ական*⁴, Haya-ն համարվում է տոհմանուն, որը ծագում է անվանդիր աստուծո անունից (իսթական տեքստերում նշված է U.GUR)⁵:

Հայկական տեղանուններում հանդիպող *առիճ/առինջ* բաղադրիչը Գ. Ջահուկյանը ևս համարում է հայասական՝ բացատրելով այն «տանել» կամ «խլել» իսթա-լուվական արմատներով, թեև չի բացատրում Հ. Աճառյանի բացատրությունը հայկական արմատի միջոցով *առիճ/առինջ* > «տուն, շեն» իմաստներով⁶: **Առիճ/առինջ** բաղադրիչը վերականգնվում է նաև **Պիտի-յառիճ/Պիտիյառիճք^{URU}Pitiyarig/k/q(a)** տեղանվան մեջ, որը համադրվում է հայկական *Բագա(յա)ռիճի* կամ *Բթառիճի* հետ, իսկ առաջին բաղադրիչի համար վերականգնվում է հայ. բույթ «հաստ, գուլ, թավ» արմատը՝ Վասպուրականի *Բույթ* և Բայազետի *Բույթակ* բնակավայրերի անունների համաբանությամբ:

Ա. Քոսյանը **Արիփսա//^{URU}Aripša** (Վանա լճի արևմտյան ափին) տեղանվան մի քանի ստուգաբանական փորձերից կարևորում է հայերենով և իսթերենով վերականգնումը՝ Ara դիցանուն + isba/e «ձի», որ բառացի թարգմանվում է «հեծյալ Ար» կամ «Ար աստուծո ձի», հնարավոր է նաև «Ար աստուծո սրբավայր» մեկնաբանությունը⁷:

¹ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան **Գ. Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 162:

² Նույն տեղում, էջ 68:

³ Քոսյան **Ա.**, Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, Երևան, 2004, էջ 45-46:

⁴ Նույն տեղում, էջ 331:

⁵ Քոսյան **Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 50:

⁶ Ջահուկյան **Գ. Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 337:

⁷ Նույն տեղում, էջ 39:

Արմատանա/(**KUR**) ^{URU}**Armatana** տեղանունը (ենթադրաբար կասկյան երկիր) Գ. Ջահուկյանը բխեցնում է հայերեն «արմատ, տոհմ, ցեղ» բառից, այն պահպանվել է հետագա *Արմտան*-ի մեջ (*Մեծ* և *Փոքր Արմտաններ*). այս արմատի միջոցով հայագետը ստուգաբանում է նաև *Արմ-են* հայոց ժողովրդանունը՝ որպես «արմ-արմատ, ցեղ, զ-արմ» կամ «ընձիւղ, ցողուն», «մեծ, ուժեղ, հզոր», այս ձևերը ծագում են հե. *er «շարժ(վ)ել, հուզել, բարձրացնել» արմատից *-m- կամ *-men- մասնիկների հավելմամբ, ինչպես օրինակ՝ ὄρμενος «ցողուն, ընձյուղ», ὄραμνος «ճյուղ»¹:

Ազզի/(**KUR**) ^{URU}**Azzi** երկրանունն ունի ստուգաբանության տարբեր վարկածներ, Գ. Ջահուկյանն առաջարկում է՝ հայկական «ազգ, ցեղ, սերունդ, տոհմ», հե. *g'en- հիմքից բխեցնել: Այս մեկնաբանությունը մոտ է Ն. Ադոնցի կարծիքին, բայց Գ. Ջահուկյանը չի բացառում նաև *Ազզի* անվան այլ ծագում՝ օրինակ, *ազազուն* «չոր» արմատից առաջացած լինելը²:

Հայ-խեթական ընդհանուր հատկանվանակերտ արմատներից նշենք նաև հետևյալ օրինակները՝ tam/dam «կառուցել» – հայերեն **տուն**, որոնցից կազմված են հայկական մի շարք հին տեղանուններ՝ *Անգեղատուն*, *Ազոավատուն*, *Բշխանատուն*, խեթ. šuppi «մաքուր»- հայերեն **սուրբ**, *Սուրբ*, *Սուրբահան*, *Սրբանիստ*, *Սրբուհի*, խեթ. Išha «տեր» - հայերեն **իշխան**, *Բշխանասար*, *Բշխանաձոր*, *Բշխանանիստ*, *Բշխան*, խեթ. ɣappu «զետափ»- հայ. **ափն** արմատը, որից ունենք՝ *Ափնագյուղ*, *Ափնա*, *Ափուս*, *Գետափ*, հիեր. խեթ. Tarhuna «որոտի աստված»- հայ. **Տորք** աստվածությունը, խեթ. Šantaš (որոտի աստվածը, ինչպես նաև՝ šant- «բարկացած, զայրացած»)- հայ. **շանթ**, որից ունենք *Շանթ* անձնանունը, հիեր. խեթ. A'-s-ti-ya-su-s անձնանունը, ինչպես նաև՝ Astuyatimaš իշխանի անունը, որ թարգմանվում է «այն թող լինի անունը», վերջինս զուգադրվում է հայերեն **աստված** բառի հետ, որը ևս հիմնաբաղադրիչ է բազմաթիվ տեղանուններում և անձնանուններում՝ *Աստվածընկալ*, *Աստվածամայր*, *Աստվածաբերդ*, *Աստվածածին*, *Աստվածատուր*, խեթ. Muršili-š- հայ. **Մուշեղ**, **Մուշ**³ և այլն:

Հիշյալ տեղանունների, անձնանունների, դիցանունների հիմքերի հայ-խեթական բառային ընդհանրություններն իրենց հնչյունական և իմաստային բնութագրիչներով աներկբա վկայում են, որ խեթերենի և հայերենի փոխհարաբերությունները նորովի գնահատման կարիք ունեն հնդեվրոպական ժողովուրդների ազգաձագման և վաղնջական պատմության առավել ճշգրիտ ու ամբողջական վերականգնման համար:

¹ Ջահուկյան Գ. Բ., նշվ. աշխ., էջ 287-288: Տե՛ս նաև **Քոսյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 40:

² **Քոսյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 44-45:

³ Հմմտ. **Ջահուկյան Գ. Բ.**, Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, էջ 148-162:

Нарине Дилбарян – Хеттские корни в армянских собственных именах

Армянское нагорье с древних времен было перекрестком для миграции больших и малых народов, многие из которых ассимилировались или исчезли, их следы чаще можно восстановить только в древних собственных именах. В армянских собственных именах армяно-хеттские изоглоссы составляют весомую прослойку. Эти корни не являются заимствованиями, они являются частью хеттского субстрата в древнеармянском языке, многие из этих корней продуктивны и сейчас. Например, tam/dam «строить»> տուն по-армянски «дом» – *Ангехатун, Аграватун, Агавнатун, šuppi* «чистый»> սուրբ по-армянски «святой» – *Сурб, Србахан, Србанист, Србуи, išha* «хозяин, господин»> իշխան по-армянски «князь» – *Ишханасар, Ишханадзор, Ишхананист, Ишхан, օրր* «берег реки»> ափն по-армянски «берег» – *Апнагюх, Апна, Апум, Гетап, A'-s-ti-qa-su-s* или *Astuqatimaīs* антропоним> աստված по-армянски «бог» – *Аствацын-кал, Аствацамайр, Аствацаберд, Аствацацин, Аствацатур* и т.д.

Narine Dilbaryan – The Hittite roots in Armenian Proper Names

Since ancient times Armenian plateau has been a crossroad for the migration of both big and small nations most of which merged with each other or disappeared, and their tracks can often be restored only by the remaining ancient proper names. The Armenian proper names of the Armenian-Hittite isoglosses make an extensive layer in the language. These roots are not loan-words, they form a substrate in ancient Armenian, and some of them are productive even today. For example, tam / dam «build»> տուն in Armenian “house” – *Angeghatun, Agravatun, Aghavnatun, šuppi* «clean»> սուրբ in Armenian “holy” – *Surb, Srbahan, Srbanist, Srbuhi, išha* «boss, Mr.»> իշխան in Armenian “prince” – *Ishkhanasar, Ishkhanadzor, Ishkhananist, Ishkhan, օրր* «riverbank»> ափն in Armenian “shore” – *Apnagyugh, Apna, Apum, Getap, A'-s-ti-qa-su-s* or *Astuqatimaīs* anthroponym> աստված in Armenian “god” – *Astvatsynkal, Astvatsamayr, Astvatsaber, Astvatsatsin, Astvatsatur*, etc.